

Review-essay

En (u)passende mængde pessimisme?

– om dystre sociologiske samtidsdiagnoser over arbejdslivet

Michael Hviid Jacobsen

“For den, som i dag diagnosticerer forfald uden opbrud, er blind; og den, som taler om opbrud uden forfald, er naiv”

– Ulrich Beck, *Fagre nye arbejdsverden*

“I vore dage slår de rædsomste katastrofer ned på lykke og fromme, udvælger sig deres ofre på en bizar eller direkte ulogisk måde, og uddelegerer deres slag som i blinde, hvorfor det ikke er til at forudsige, hvem der er fortabt, og hvem der vil gå fri”

– Zygmunt Bauman, *Arbejdets storhed og fald*

Den sociologiske pessimisme

Sociologien har en lang og stolt tradition for analytisk pessimisme. Denne pessimistiske tradition har, mindst, rødder tilbage til Max Weber og kommer bl.a. til udtryk i hans klassiske konstatering af, at

“det er ikke sommerens blomstring, der ligger foran os, men i første omgang en polaritet af isnende mørke og hårdhed” (Weber 1919/2003, 266).

Webers affortryllelsestese er dog langt fra det eneste udtryk for den tendens i sociologien, der retter sig særligt mod patologiske træk ved samfundsudviklingen så som fremvæksten af et rationalitetens jernbur, en dehumaniserende kapitalisme, en objektiverende

kulturs udradering af den subjektive kultur, meningstab, fremmedgørelse, værdiernes og sædernes forfald eller en voksende disintegration og anomisk tilstand i samfundet. Fælles for en stor del af de klassiske sociologer – hvilket i en vis udstrækning er blevet nedarvet af nyere generationer – var et til tider udpræget pessimistisk syn på samfundsudviklingen og på de problemer, der ventede forude. Mens visse af klassikerne ganske vist hyldede fremskridtstanken, oplysningsidealet og modernitetsoptimismen, var mange af deres samtidige sortseere, der med et desillusioneret blik begræd eller ligefrem frygtede konsekvenserne af det nye samfunds komme og forandringernes uforudsigelige konsekvenser. Som Robert B. Bailey bemærkede i sin bog *Sociology Faces Pessimism*:

“Mens sociologien opstod – og kun kunne opstå – i en atmosfære præget af optimisme, og hvor en overbevisning eksisterede om, at fremtiden kunne og ville blive bedre, hersker der i dag en atmosfære af voksende pessimisme” (Bailey 1958, 34).

Datidens sociologer var således opmærksomme på, at virkeligheden ikke stod mål med eller levede op til de på skrivebordet formulerede idealer for et godt samfund eller det fælles bedste. Det er denne tunge arv, som mange af nutidens sociologer bærer rundt på.

Den sociologiske pessimisme – og med den kultur- eller civilisationskritikken – har således altid haft gode vilkår, på samme måde som politisk pessimisme, fordi den så vanskeligt lader sig tilbagevise, og fordi læsere er villige til at suspendere deres mistro til eller tvivl om analysen til fordel for den gode eller dramatiske fortælling, som ganske vist ofte omhandler forfærdende forhold i samtiden eller grufulde beretninger om det, der venter lige om det næste historiske hjørne. På den måde er sociologien storleverandør af nogle af de mest bekymrede, fremtidsforegribende skrækscenarier og alarmistiske analyser, som samfundsvidenskaberne ellers i almindelighed er så righoldig på. Ofte driver det ned af siderne med dystre diagnoser, forskrækkede forudannelser eller frygtelige fremtidsscenarioer, der alle tjener det formål enten at fortælle og fordreje ‘virkeligheden’, i forhold til den virkelighed, som den for de fleste ‘empirisk eksisterende’ mennesker faktisk opleves, med henblik på det i øvrigt ædle formål at forsøge at forbedre den, eller fordi det efterhånden blot er blevet *comme il faut* i sociologien at lægge ansigtet i de bekymrede folder og foretrække de dystre og pessimistiske analyser på bekostning af mere positive eller optimistiske toner. Eftersom dette review-essay omhandler arbejde og arbejdslivet, kan man måske ligefrem hævde, at den udpræ-

gede sociologiske pessimisme eller tragiske vision måske er en arbejdsskade, fordi vi som sociologer ofte er optaget af samfundsmæssige problemer, de negative konsekvenser af samfundsudviklingen, og vi ser primært på tingene, når de fungerer uhensigtsmæssigt, mens vi som regel vender det blinde øje til, når alt går godt. Sociologer er således i vid udstrækning sortseere i deres diagnoser og analyser, og dette gør sig særligt – men ikke eksklusivt – gældende i forhold til studier af arbejdslivet (jf. Jacobsen 2004a).

Det dystre spor i arbejdslivssociologien

Arbejdets betydning for menneskers liv, identitet og betydningsdannelse, for samfundets organisering og overlevelse, dets økonomiske fundament og funktionelle opdeling samt for vores sociale relationers karakter er naturligvis af betydeligt ældre dato end blot de seneste par århundreder, hvor sociologien har eksisteret og interesseret sig for arbejdet (Tilgher 1930). Imidlertid voksede sociologien og studier af arbejdet op sammen. Alle disciplinens tidlige klassikere – bl.a. Karl Marx, Max Weber og Émile Durkheim – var optagede af arbejdets funktion og rolle i organiseringen og transformationen af samfundslivet. For Marx’ vedkommende byggede analyserne af arbejdet på såvel økonomiske, sociologiske og antropologiske antagelser, der havde baggrund i en dialektisk materialisme. Igennem arbejdet realiserer mennesket som en *homo faber* sig selv, og samtidig hermed er det med til at omforme den fysiske og sociale omverden. I det kapitalistiske samfund bliver mennesket – individuelt som kollektivt – imidlertid fremmedgjort i forhold til arbejdet: fra produktet af sit arbejde, fra sine medproducenter og fra sin egen menneskelighed. Frihed til selvudfoldelse erstattes af nødvendighed af og ufrihed i arbejdet, og kun

en samfundsomvæltning baseret på klassekamp vil være i stand til at genskabe arbejdets kreative og ikke-fremmedgjorte karakter. Webers mere idealistiske analyse af arbejdet kom primært til udtryk i hans tese om den protestantiske etiks og de religiøse grundidéers betydning for kapitalismens udviklingsforløb, men også i hans bureaukratiseringsteori, hvor en instrumentel rationalitet bevirker, at 'orden og kun orden' kommer til at dominere dagliglivet for dem, der udgør hjulene i det store bureaukratiske maskineri, omtales arbejdslivet. Disse 'ordensmennesker' bliver, med Webers male- riske ordvalg, "*fagmennesker uden ånd, nydelsesmennesker uden hjerte*". Durkheim var mere optimistisk i sin analyse af arbejdsdelingen og den fremvoksende organiske solidaritet i det moderne samfund. For ham betød arbejdsdelingen, at mere differentierede former for social organisation opstod, der medførte øget social kompleksitet og minimeringen af såvel klassekonflikter som af behovet for ydre social tvang og magtanvendelse. Durkheim var dog også opmærksom på de negative konsekvenser af denne udvikling, fordi den i sidste instans kunne føre til anomi og social disintegration (Berger 1964, 222ff). Alt i alt stod arbejdet centralt for sociologiens klassikere.

Fælles for de sociologiske klassikeres dybdegående analyser og bredt anlagte diagnoser var, at de beskrev den historiske overgang fra et førmoderne og feudalt organiseret landbrugssamfund til et moderne industrisamfund, der samtidig såvel var foranlediget af som medførte andre sociale forandringsprocesser som urbanisering, sekularisering, rationalisering, teknologisering osv. I dag er det snarere overgangen fra sværindustri og store fabriksbygninger, fra den stående reservearmé af overskudsarbejds-kraft, der venter på at blive indkaldt til aktiv tjeneste på arbejdsmarkedet, og fra keynesianske fantasiforestillinger om fuld beskæftigelse til

et højteknologisk informations- og videnssamfund, hvor det er 'hjernearbejdet' (Alvin Tofflers (1984) betegnelse) og den 'kreative klasse' (Richard Floridas (2005) begreb) og deres 'McJobbing' (Ulrich Becks (2002) betegnelse, der vist oprindeligt stammer fra den amerikanske sociolog George Ritzer), man nu i stigende grad fokuserer på i sociologiske analyser af arbejdslivet. Man kan ligefrem fornemme, at der på mange måder i nyere arbejdslivssociologi – i takt med den konventionelle arbejderklassens gradvise forsvinden fra det sociale landkort – er sket en analytisk fokusforskydning fra det hårde, fysisk nedslidende og fremmedgørende arbejde på fabrikker til arbejdsrelateret stress, nye subtile kontrolformer og de spidse albuers mentalitet i moderne organisationer og højteknologiske virksomheder.

Allerede den kontroversielle amerikanske sociolog Charles Wright Mills (1951) var med bogen *White Collar* banebrydende i sin fokusering på kontorfunktionærerne – middelklassens helte i midten af det 20. århundrede – der, som den forarmede fabriksarbejder i traditionel marxistisk inspireret industriteori, oplevede daglige ydmygelser og nederlag, nedslidning, politisk passivering og fremmedgørelse. I dagens sociologi ser mange af Mills' pointer om ubalancen mellem familieliv og arbejdsliv, fleksibiliseringens konsekvenser, individualisering og social isolation samt tiltagende udhuling af selvet på 'personlighedsmarkedet' ud til atter at blive gentaget – og i endnu højere grad vinde genklang blandt såvel sociologiske fortolkere som politiske beslutningstagere. Problemerne vedrører i udgangspunktet tilsyneladende ikke længere industrisamfundets marchkolonner af fabriksarbejdere, eller det den norske sociolog Lars Ove Seljestad (1998) betegner som de 'heteronome arbejdere', men derimod videnssamfundets og oplevelsesøkonomiens 'autonome arbejdere', atter med Seljestads ordvalg. Det er nu

middelklasseproblemerne snarere end arbejderklassevilkår, der optager en stor del af de sociologer, der beskæftiger sig med arbejdsfæren, selvom flere af dem – herunder bl.a. Zygmunt Bauman (2005) – også bekymrer sig for de konsekvenser, samfundets svageste og udstødte grupper oplever grundet arbejdets gradvise forvandling fra subsistensgrundlag til selvrealiseringsprojekt, fra arbejdets forbandelse til arbejdets forløsning.

Et af de helt dominerende områder, hvor den førømtalte sociologiske pessimisme, og særligt i de senere år, har haft særdeles kronede dage, er derfor netop i forbindelse med studier af arbejdslivet. Mange af de diagnoser, der i dag præsenteres over nutidens arbejdsliv, er på mange måder lige så ensidige, som de er forudsigelige. De præsenterer udelukkende de u hensigtsmæssige konsekvenser af ændringer på arbejdsmarkedet og af arbejdslivet – politiske, økonomiske og sociale – der følger i kølvandet på transformationen fra et moderne, fordristisk organiseret industrisamfund til et senmoderne, nymoderne, postmoderne, flydende moderne, hypermoderne, radikalt moderne, højmoderne, numoderne, andet moderne eller reflektivt moderne (kært barn har som bekendt mange navne) samfund, der har fundet sted i løbet af de seneste årtier i den vestlige verden. Hvis man går tilbage til 1950'erne og 1960'ernes arbejdslivsociologi var tendensen derimod ofte diametralt modsat: Da tolkede man – i hvert fald inden for en lang række traditioner repræsenteret bl.a. ved Alvin Toffler og Daniel Bell – i vid udstrækning i mere positive termer; at nu var 'fritidssamfundet' langt om længe på vej til at afløse arbejdssamfundet, at der var lys for enden af tunnelen, at det fremover ville være muligt at yde efter evne og nyde efter behov, og at det var blot et spørgsmål om tid, før arbejdets degraderende karakter og daglige dehumanisering ville være forhistorie. Man forestillede sig, at fritiden

udviklede sig til en sfære, hvor man kunne søge tilflugt fra arbejdets fremmedgørende og dagligt fornedrende forhold. Som den svenske sociolog Edmund Dahlström konstaterede om den i marxistisk arbejdslivsociologi på daværende tidspunkt udbredte 'alienationsteori', der særligt gjorde sig gældende for de grupper, der var ansat i industriarbejdet, men som måske også gælder mere generelt:

“Grundtanken i alienationsteorien er, at individet – på grund af en grundlæggende skuffelse i arbejdslivet – radikalt vender sit engagement væk fra arbejdet som sådan og søger andre kilder til tilfredsstillelse inden for fritidssfæren, frem for alt gennem løn og privilegier af forskellig slags samt i forhold til arbejdstiden ... Denne skuffelse fører til en følelse af magtesløshed, meningsløshed, isolation og normløshed i arbejdet” (Dahlström in Fjæstad & Wolvén 2005, 34).

Flugten fra arbejdet førte således for industriarbejderen direkte ind i fritidssfæren, der ville sikre forløsning og mulighed for udfoldelse. Selvom denne diagnose efterhånden er noget bedaget, er der dog stadig et kim af pessimisme, som nu også kan findes i nutidens analyser af arbejdet. I disse år er arbejdet nemlig atter på alle læber – og i sociologien er det i vid udstrækning de samme ord, der kommer ud. I dagens sociologiske analyser udgør arbejdet og organiseringen heraf i modsætning til tidligere mere positive analyser derimod et socialt opløsningsmiddel, der skaber en afgrundsdyb kløft mellem mennesker, skaber stress og mismod, graver tidsmæssige skyttegrave i familierne, udhuler fritiden og smadrer menneskers fysiske og psykiske velvære. 'Arbejdssamfundet' er over os, hører vi fra tid til anden – aldrig før har mennesker arbejdet og produceret så meget, aldrig før har arbejdet udgjort en mere betydningsfuld kilde

for personlig selvskabelse og selvrealisering, aldrig før har virksomheder haft mere gunstige vilkår til at rekruttere og skille sig af med arbejdskraft, aldrig før har arbejdsetikens sirenesang været på en og samme tid så forførende og skræmmende, aldrig før har politikere talt så meget om at tvinge folk i arbejde som nu osv. (jf. Jacobsen & Tonboe 2004). Samtidig med arbejdets tiltagende betydning taler andre diagnoser om *the end of work* – at omfanget af tilgængeligt arbejde i den vestlige verden er hastigt faldende, og at konsekvensen er, at kampen om jobbene bliver nådesløs, hvilket i sidste instans nødvendiggør, at vi må forsøge at opfinde nye måder at organisere arbejdsmarkedet og arbejdsmængden på i fremtiden, hvor arbejdets (og arbejdsindtægtens) betydning – for individ og samfund, for sociale relationer og økonomisk status – omorganiseres og omformuleres (Rifkin 1995). Den samlede effekt af disse to tilsyneladende modsatrettede, men måske gensidigt afhængige, tendenser er, at der kommer øget fokus og pres på arbejdslivet, og at arbejdet både bliver omgærdet af forbandelse og fascination. Det er denne ambivalens og ubalance, der afspejler sig i mange af nutidens sociologiske analyser – men oftest med en pessimistisk slagside.

I dette review-essay vil jeg beskæftige mig med et selektivt udvalg af nogle af de sociologiske analyser og diagnoser over samfundslivet, som i de senere år har set dagens lys, og som hyppigt citeres – både af skolede forskere og studerende – som sandhedsvidner på samfundsudviklingen i almindelighed og arbejdslivssfæren i særdeleshed. Efter en komprimeret præsentation og gennemgang af hovedtankerne i flere af disse centrale tekster vil jeg afslutningsvis forholde mig til, hvad status er på det, jeg vil betegne som de pessimistiske 'pegasus-analyser' af arbejdslivet.

Konflikten mellem arbejdsliv og familieliv

En af de mest omtalte bøger inden for nyere arbejdslivssociologi er den amerikanske sociolog Arlie Russell Hochschilds *Tidsfælden – når familien bliver arbejde og arbejdet bliver familie*, der udgør opfølgeren til hendes bog *The Second Shift*, som ligeledes omhandlede, hvorledes 'det andet skift', familien og fritiden, efterhånden var blevet til arbejde, og hvordan livet ved siden af arbejdet for mange ansatte blev stadig mere presset og stresset. Man blev nu i familierne presset på flere fronter på samme tid. Hovedpointen i Hochschilds (1997/2003) opfølger er, at mange mennesker, høj som lav i arbejdsmarkedets hierarki, havner i en såkaldt 'tidsfælde', eller hvad den norske sociolog Anne Lise Ellingsæter (2005) på skandinavisk grund har betegnet med metaforen om 'tidsklemmen', der presser alt liv og energi ud af de arbejdende forældre, og som i sidste instans er med til at sønderrive familierne. Årsagen hertil skal findes i en lang række strukturelle forandringer inden for arbejdssfæren, der gør det umuligt både at være succesfuld og karriereminded på arbejdsmarkedet og samtidig have tilstrækkelige ressourcer og overskud til at varetage familiens fundamentale behov for samvær, følelsesmæssigt engagement og ikke mindst tid. På baggrund af en lang række interviews med ansatte på en internationalt orienteret amerikansk virksomhed kommer Hochschild frem til, at mange af dem – og i særlig grad mellemlederne – oplever en dagligdag præget af stress, usikkerhed og mangel på tid til de mange andre ting, der er vigtige i deres liv – familie, børn og fritid. Der tages afsked med børnene gennem et 'vinkevindue', man udliciterer omsorgsopgaver, påtager sig overarbejde i hidtil uset omfang, fravælger deltagelse i vigtige familiebegivenheder, udskyder fritid og ferie 'indtil videre' og skal i øvrigt sørge for hele tiden at være på forkant med

arbejdsopgaverne blot for at kunne hænge på. Derudover viser Hochschilds (2004) analyse også, hvordan den dominerende markedsmentalitet om effektivitet og rationalitet nu gennemsyrrer familielivet, hvor succeskriterier for familieværdier opstilles, og nærvær måles og vejes (ofte af udefrakommende professionelle 'ekspertteams') i forhold til, om der er tid til at gå ned for enden af indkørslen med børnene, om man formår at prioritere sine omsorgsopgaver i hjemmet, om man kan undgå at udvise stress og blive vred, og slutteligt om hvorvidt man er i stand til at viderebringe og tilføre gode værdier til ens børn. For at kunne gøre alt dette, er det vigtigt, at den ansatte i sit familieliv udvælger sig særlige 'højprioriteritetsaktiviteter', der skal udgøre hjørnestenene i skabelsen af en familie i balance og ikke konflikt med et krævende arbejdsliv. Familielivet – på samme måde som arbejdslivet – vurderes nu ud fra kriterier om effektivitet, tidsbesparelse og prioriteringer, som man kender fra (arbejds)markedet. Der sker med andre ord en markeds-mæssiggørelse og instrumentalisering af menneskers privatliv, og familielivet gennemsyres derfor i stigende grad af værdier, der har deres berettigelse og ophav i arbejdssfæren. Som Hochschild skriver:

“Des mere vi er knyttet til arbejdslivet, des mere deadlines, pauser, afbrydelser og arbejdsperioder former vores liv, des mere er familielivet tvunget til at tilpasse sig presset fra arbejdet” (Hochschild 1997/2003, 50).

Det ender som en ond cirkel, for arbejdslivet opleves både som en sfære fri for mange af de problemer, som familielivet – og særligt et familieliv under pres – byder på, samtidig med at frygten for at miste jobbet konstant hænger over hovedet på den ansatte, således at man påtager sig stadig flere arbejdsopgaver og bliver endnu mere stres-

set og tidspresset. Man kan hverken undslippe arbejdspresset på jobbet eller i hjemmet. Kort sagt befinder de ansatte sig i det, Gregory Bateson engang berømt betegnede som 'double bind' – en situation, hvor man ofte ubevidst udsættes for modsatrettede og gensidigt uforenelige budskaber, der fører til en følelse af skizofreni, handlingslammelse og afmagt. Det er denne double bind, som mange af de ansatte i Hochschilds studium oplever, og for mange af dem drejer det sig om at søge efter personlige eller isolerede løsninger på strukturelle problemer, hvilket ofte viser sig som en håbløs opgave. Hochschild konstaterer således, at

“dagliglivet blandt moderne familier afslører ... mange antydninger af en dæmpet, men indædt og vedvarende kamp mellem markeds-kulturen og familien. Ethvert udfald af denne kamp afgør, hvorvidt markeds-kulturen vil rykke ind i familien, eller om den vil forblive på markedet” (Hochschild 2004, 128).

Hochschild mere end antyder, at denne kamp, som det ser ud for nuværende, for det enkelte menneske og for den enkelte familie er tabt på forhånd, og at markeds-kulturen for længst har sparket fordøren ind til familielivet.

Hochschilds analyse af arbejdslivet er udpræget dystert. Den handler om mennesker, der slides op indefra og udefra af stigende forventninger og uoverstigelige krav, om familier der går i opløsning, om børn der forsømmes, om individer der går ned, og om et samfund, der nu formes af en instrumentel rationalitet, der fortrænger intimitet, nærvær og en væren-for-andre. Hochschild afslutter ganske vist sin bog med nogle konkrete forslag til, hvordan arbejdssituationen for mange medarbejdere kan forbedres – i form af opmærksomhed mod det, hun kalder 'det tredje skift', der drejer sig om nødvendigheden af at tage sig tid til at håndte-

re de følelsesmæssige konflikter, der affødes af konfrontationen mellem 'det første skift' (arbejdslivet) og 'det andet skift' (familielivet), eller i form af forsøg med 'jobdeling', tidsbesparende tiltag på arbejdspladsen og selvstyrende arbejdsgrupper – men bogens overordnede tone er særdeles pessimistisk og defaitistisk.

Selv og personlighed under pres

En anden hyppigt citeret sociologisk inspireret bog om nutidens arbejdsliv er forfattet af den amerikanske sociolog Richard Sennett, der i bogen *Det fleksible menneske* bl.a. på baggrund af personlige fortællinger om menneskers oplevelser med og på arbejdsmarkedet beskriver transformationen fra et rutineret til et mere usikkert arbejdsliv i skyggen af den såkaldt 'fleksible kapitalisme'. På baggrund af særligt de to livsbiografier om Enrico og Rico, far og søn, og henholdsvis fagligt organiseret vicevært og succesfuld teknologi-ingeniør, samt en lang række andre eksempler fra det amerikanske arbejdsmarked i perioden fra 1970'erne til 1990'erne, er Sennetts tese, at nutidens arbejdsmarked og den uforudsigelighed og usikkerhed, der dominerer det, korroderer personligheden hos de ansatte og skaber et arbejdsliv – og med det også et privatliv – præget af konstant søgen, få fællesskaber og et generelt forfald i de grundlæggende værdier, der er langsigtede, varige eller vigtige. For faderen Enrico var arbejdslivet en lineær, rutineret og kumulativ livsfortælling, som han selv følte, at han kunne kontrollere, mens sønnen Ricos karriere er et zigzaggende virvar af hændelser og tilskikkelser, som han ofte ikke selv er herre over. I dag er ustabilitet og usikkerhed blevet normaliseret, og konsekvensen er, at mennesker på arbejdsmarkedet nu i stigende grad er overladt til selv at forsøge at holde sig oven vande og hænge på. Denne situation

presser det enkelte menneskes personlighed og følelse af selv til det yderste. Som Sennett konstaterer:

"Hvis jeg skulle formulere Ricos dilemma på et lidt højere abstraktionsplan, ville jeg sige, at den kortsigtede kapitalisme truer med at undergrave hans karakter, især de sider af den, som binder mennesker sammen og giver dem en fornemmelse af hver for sig at have et bæredygtigt selv" (Sennett 1999, 25).

På det strukturelle plan understøttes denne subjektive oplevelse af usikkerhed og risici af krav om fleksibilitet og omstillingsevne, konstant specialisering samt koncentration af magten – trods forestillingen om, at magten i disse år decentraliseres og uddelegeres. Sennetts tese er derimod, at magten og kontrollen antager nye og mere usynlige og uigennemskuelige former, men at grebet langsomt men sikkert strammes om de ansatte. Som han skriver:

"I realiteten indfører den ny orden nye kontrolformer ... men disse nye kontrolformer er svære at få øje på. Den nye kapitalisme er ofte præget af uigennemskuelig magtudøvelse ... Afskyen for den bureaukratiske rutine og ønsket om fleksibilitet har skabt nye magt- og kontrolstrukturer og ikke frigørende betingelser" (Sennett 1999, 8, 48).

Sennetts pointe er, at selv friheden, den højest besungne værdi i vores samfund, er et svindelnummer eller en potemkinkulisse for skjult magtudøvelse, og hans analyse viser tilsyneladende, at selv når vi bilder os ind, at vi får mere frihed til at vælge og skabe vores egne liv, er vi underlagt ubevidste og heteronome strukturer eller uigennemskuelige tvangsmekanismer og kontrolformer. På den måde er der slet ingen vej eller smuthuller ud af jernburet – vi kan aldrig blive frie, og vi vil for altid være for-

tabte. I forhold til frihed i arbejdet skriver Sennett således malerisk: *“Arbejdets øer ligger ud for magtens fastland”* (Sennett 1999, 58). Smukt? Utvivlsomt. Men sandt? Og for hvor mange? Sennett mener at vide, at *“der er mange flere sårede end dem, som åbner munden”* (Sennett 1999, 163), og jeg er ikke utilbøjelig til at give ham ret. Problemet er bare, at det mest af alt er et postulat – og man kan naturligvis hævde, at det altid er bedre at være på den sikre side end at skyde under målet, men spørgsmålet rejser sig, om det er sociologiens opgave.

På samme måde som Hochschilds analyse af arbejdslivet er Sennetts således heller ikke synderlig optimistisk eller vederkvægende læsning. Det skal understreges, at Sennett på ingen måde ønsker os tilbage til den rutinerede sikkerhed og ‘klostrofobiske tryghed’ fra Enricos liv (Sennett 1999, 130), men det er samtidig tydeligt, at Sennetts fortælling heller ikke afslører eller afdækker noget nyt eller kvalitativt bedre i forhold til skildringen af Ricos liv. Man efterlades derfor let med indtrykket af, at nutidens arbejdsliv for langt de fleste mennesker er præget af kontingens, risici, skjult tvang og utryghed.

Beskæftigelse på brasiliansk

På en næsten tilsvarende måde som Sennett har også den tyske sociolog Ulrich Beck i bogen *Fagre nye arbejdsverden* beskrevet og kritiseret den fremvoksende fleksible kapitalisme, dog uden at benytte denne specifikke betegnelse. Beck, der i sociologkredse fortrinsvis er anerkendt for sin analyse af ‘risikosamfundets’ konsekvenser, viser med sin bog om arbejdet, hvorledes risici – i forbindelse med fyringsrunder, korttidsansættelser og en generel usikkerhed på arbejdsmarkedet – nu også er blevet en iboende del af det, han betegner som ‘arbejdssamfundet’; et samfund, hvor arbejdet fylder stadig mere,

mens der bliver stadig mindre af det. Beck taler om, at vi i disse år oplever en ‘brasilianisering’ af arbejdsmarkedet, foranlediget af fremvæksten af den nyliberale utopi om det frie marked i store dele af den vestlige verden, der fører til det, Beck betegner som ‘demokratisk analfabetisme’, et underskud på demokratisk-politisk handling og en passivisering af befolkningen. Dette smitter af på arbejdsmarkedet. Brasilianiseringen kommer konkret til udtryk ved, at stadig flere – ifølge Becks diagnose – enten bliver fuldtidsarbejdsløse, hvilket presser arbejdstagerne til at acceptere dårligere løn eller arbejdsvilkår af frygt for at havne i samme situation, eller at stadig flere oplever usikre og prekære ansættelsesforhold, hvilket yderligere lægger et pres på arbejdssamfundets udbudsside, der nu skal tilpasse sig de ukontrollerbare efterspørgselsmekanismer. Becks dystre forudannelser kommer bl.a. til udtryk i følgende profetiske konstatering:

“Hvis denne udviklingshastighed fortsætter – og det er der meget, der taler for, at den gør – er det om ti år kun hver anden afhængigt beskæftigede, der har en varig fuldtidsstilling, mens den anden halvdel så at sige arbejder ‘brasiliansk’” (Beck 2002, 8).

Politisk-økonomiske tiltag som fleksibilisering, privatisering og deregulering bevirker ifølge Beck, at arbejdssamfundet udvikler sig til et risikosamfund, hvilket også Sennett bemærker, hvor enhver mulighed for kalkulerbarhed afløses af endemisk usikkerhed – både for det enkelte individ og i forhold til stat og politik. Markedets mentalitet gennemsyrrer nu i stigende grad områder som social integration, systemisk reproduktion og biografisk livsplanlægning – samfundets tre grundpiller. Socialstaten og dens rettighedsfundament er under afvikling, og arbejdsmarkedet kommer i stigende grad til at fremstå som en monstrøs Leviathan, der

fortærer alt og alle – og dem, der ikke kan bruges, spyttes ud til evig fortabelse. Den efterhånden globale kapitalisme formår således at modvirke eller dæmme op for forsøg på at formulere alternative dagsordener, der stiller spørgsmål ved arbejdssamfundet. Beck forholder sig i sin diagnose derfor også til formålet med sin egen type af kritisk analyse ved at konstatere:

“Alle spørgsmål om fremtidens udformning må sættes på spidsen, ikke for radikalitetens egen skyld, men for at bryde det selvfølge-liges, naturliges og eviges skin, der tjener Er-tilstanden som et panser mod ethvert forsøg på at drage den i tvivl. Nutiden behøver antitesen for at finde ud af, hvor langt dens herredømmefordring rækker, hvor hvilket andet altså begynder. Men hvad er modbegrebet, antitesen til arbejdssamfundet?” (Beck 2002, 17).

Ifølge Beck er problemet i dag, at denne ‘Er-tilstand’ efterhånden er altdominerende, at antitesen til ‘arbejdets totalitære værdicirkel’ – at kun det, der lader sig godt gøre, erkende og anerkende som arbejde, betragtes som værdifuldt, og at værdi kun findes i arbejdet – forekommer fraværende eller utopisk. På lige fod med flere af de andre anerkendte sociologer, som skriver om arbejdslivet i disse år, rummer Becks forfatter-skab, ligesom Zygmunt Baumans, som jeg vender tilbage til nedenfor, således en forestilling om konkrete politiske tiltag, der kan modvirke tendenserne til fragmentering, fleksibilisering og favorisering af dem, der befinder sig solidt på arbejdsmarkedet på bekostning af dem, der ikke kan finde fodfæste eller slet ikke komme ind. Beck og Bauman, og en lang række andre tænkere, herunder André Gorz og Claus Offe, er således fortalere for ‘borgerløn’ eller ‘borgerarbejde’, hvormed menes, at man i det såkaldt ‘multiaktive samfund’ i stigende grad

skal stræbe efter at anerkende – og aflønne – alternative former for ‘arbejde’, eksempelvis i civilsamfundet, således at det ikke kun er almindeligt lønarbejde, der tildeles status og værdi i samfundet, men at andre måder at bidrage med til samfundet anerkendes.

Således kan der i store dele af nutidens sociologiske arbejdslivssociologi lokaliseres en markant politisk dimension og engagement i forhold til at omforme eller demontere arbejdssamfundets nuværende præmisser, hvorved de svageste og mest marginaliserede grupper og deres potentielle bidrag anerkendes. Det gælder ifølge Beck om at indse, at knapheden på konventionelt arbejde i et samfund, hvor teknologien i stigende grad tager over, bør udnyttes positivt i form af en rigdom på tid til andre ting.

Individualiseringens og fleksibiliseringens konsekvenser

Ligesom Beck og Sennett ser den polsk-engelske sociolog Zygmunt Bauman på arbejdslivets individualiserede tendenser, og ligesom Beck og Sennett er Bauman bekymret over de sociale (eller snarere asociale) konsekvenser, som denne udvikling medfører. Muligheden for at skabe et meningsfuldt og sammenhængende arbejdsliv er svindende i et samfund, hvor alting efterhånden fragmenteres, og hvor alt er kortsigtet eller ‘indtil videre’. I kapitlet om arbejde i sin bog *Flydende modernitet* viser Bauman, hvordan overgangen fra en ‘fast’ til en ‘flydende’ modernitet og fra en ‘tung’ til en ‘let’ kapitalisme (fra store fabriksbygninger til laptop-computere) har medført en forvandling af arbejdet – fra et livslangt kald præget af rutine og forudsigelighed til en episodisk affære præget af opbrud og usikkerhed. Bauman bemærker, at en person, der i begyndelsen af det 20. århundrede fik sit første job på Fords bilfabrikker, også med rimelighed kunne forvente at skulle pensioneres fra

selvsamme sted, mens de nye generationer på arbejdsmarkedet – ifølge amerikanske statistikker – inden de har fyldt tredive har et utal af forskellige korte og løse ansættelser bag sig, og kun usikkerhed foran sig. De, der i dag påbegynder et job hos Microsoft, citerer Bauman økonomen Daniel Cohen for, aner ikke, hvor eller hvornår karrieren ender (Bauman 2006, 78). Vi er med andre ord gået fra et langsigtet- til et kortsigtet perspektiv på arbejdslivet. Tidligere udgjorde arbejdet en kollektiv og samhørigheds-skabende faktor i samfundet – i dag er det et individualiserende og socialt opløsende middel. Hvor der tidligere – trods arbejderopstande og klassekampe – eksisterende en hellig alliance af gensidig afhængighed mellem arbejdsgivere og arbejdstagere af vital nødvendighed for samfundsordenen og økonomien, er der i dag snarere tale om, at arbejdsmarkedet ifølge Bauman er præget af en uhellig alliance, hvor arbejdstagerne i stigende grad presses fra såvel arbejdsgivere som politikere til konstant at yde mere (Bauman 2004; Jacobsen 2004b). Enhver forestilling om gensidig forpligtelse er i dag gjort til skamme. Arbejdskraften er blevet disponibel på en måde, som ikke tidligere var tilfældet – i dag findes der voksende horder af chanceløse 'overflødige mennesker' (Bauman 2005) – og med velfærdsstatens demontering og politikens opgivelse af det langsigtede perspektiv og det tunge træk står dem uden for arbejdsmarkedet svagere end nogensinde tidligere. Tilværelsens ulidelige lethed bliver en ubærlig byrde for dem, der ikke kan tjene til dagen og vejen. I dag er vi således alle nomader på arbejdsmarkedet, der hver især – og hver for sig – må forsøge at navigere i forhold til konstant foranderlige forventninger og udmeldinger. Det, der var værd at vide og optrænes til i går, er i dag en forældet og meningsløs foreteelse, og det arbejde, der i går skabte trykthed og sikkerhed, er i dag

gennemsyret af frygten for afskedigelse, der ofte formuleres i anonyme management-termer som 'downsizing', 'rationalisering' eller 'fleksibilisering'. Men disse begreber dækker, ifølge Bauman, over en ganske ensidig forestilling:

"Det, der ser ud som fleksibilisering på efterspørgselssiden, rammer alle dem, der hører til på udbudssiden, som en hård og grusom, urokkelig og uafvendelig skæbne: Jobs kommer og går; de forsvinder igen, så snart de er dukket op, og de bliver delt op og trukket tilbage uden varsel, mens reglerne for hyre-og-fyre-lotteriet skifter uden varsel – og der er ikke meget, arbejdstagerne og arbejdssøgerne kan stille op for at standse karrusellen" (Bauman 1999, 101-102).

Ifølge denne dystre udlægning betyder fleksibilitet kun én ting – fleksibilitet for arbejdsgiveren til at hyre og fyre efter behag, men fleksibilitet dækker også over andre ting. Man kan således tale om både en udbudsorienteret og efterspørgselsorienteret fleksibilitet. Hvor den førstnævnte omhandler arbejdstagernes muligheder for fleksibilitet og mobilitet på arbejdsmarkedet og i ansættelsen, drejer sidstnævnte – som Bauman, Beck og Sennett primært berører – sig udelukkende om, hvordan arbejdsgivere hensynsløst kan skalte og valte med deres ansattes ansættelsesforhold, der uden videre varsel kan bringes til ophør, hvis behovet opstår. Således må en forståelse af 'fleksibilitet' nuanceres i forhold til de her omtalte sociologiske studier.

Arbejdsetikkens genopstandelse

Hochschild, Sennett, Bauman og Beck er dog langt fra alene om at italesætte de negative konsekvenser af individualiseringen på menneskers arbejdsliv. Dette er et tema, som også mere klassisk arbejdslivssociologi

var optaget af i sine analyser af fabriksarbejderens vilkår på et arbejdsmarked præget af kollektive aftaler og stærke fagforeninger, men netop både Beck og Bauman mener, at den klassiske arbejdetik fra industri-samfundet, der gjorde det til en kollektiv forpligtelse at yde men også til en moralsk forpligtelse at tage vare på de dårligst stillede, i dag har fået en ny og forstærket dimension med en asocial slagside. I bogen *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige* viser Bauman, hvordan arbejdetikken – fordringen om, at arbejde er godt, mens lediggang er roden til alt ondt – langt fra er en saga blot. Faktisk forholder det sig sådan, at arbejdetikken i disse år ifølge ham lyder stadig mere indtrængende og med stadig mere individualiserede konsekvenser for den enkelte. Arbejdetikken rækker desuden ud over arbejdsfæren og ind i alle afkroge af samfundslivet. Som Bauman skriver:

“Hver gang man hører nogen tale om etik, kan man være temmelig sikker på, at nogen et eller andet sted er utilfreds med den måde, andre opfører sig på, og helst ser, at de opfører sig på en anden måde. Denne betragtning har aldrig været så velplaceret, som når det gælder arbejdetikken” (Bauman 2002, 16).

I arbejdetikken ligger der altså en fordring om, at det er umoralsk og afvigende – ja måske ligefrem kriminelt – ikke at yde, og at det er ens moralske forpligtelse at bidrage til samfundets værdiskabelse.

Ifølge Baumans analyse lever arbejdetikken således i bedste velgående. Men hvor

“arbejdetikken, der fremstiller de fattige i rollen som arbejdskraftens reservehær, begyndte sit liv som en åbenbaring ... lever den nu videre som en tilsløring” (Bauman 2002, 135),

hvis ikke ligefrem som en forbandelse. I dag er de fattige overflødige mennesker uden

funktion og uden forventning om nogensinde at indtræde i aktiv tjeneste på arbejdsmarkedet. Hvor denne arbejdetik tidligere var rettet mod hele det samfundsmæssige kollektiv uden undtagelse, på nær i forhold til de syge, der ikke kunne yde og derfor blev betragtes som Guds fortabte børn, man altruistisk skulle drage omsorg for, så er arbejdetikken nu udelukkende rettet mod det enkelte, isolerede individ, der bliver ansvarlig for at skaffe og fastholde arbejde, og som selv må løfte byrden og bære skammen, hvis det mislykkes. De, der ikke kan bidrage, betragtes med slet skjult social mishag som ‘snyltere’, ‘parasitter’ eller ‘nassere’. Den knivskarpe konkurrence, som forbrugersamfundet fremskynder, og som markedet understøtter, medfører derfor, at menneskers individuelle nederlag tjener som skræmmebilleder for andre. Det gør det lettere for virksomheder, globale som lokale, at manipulere med arbejdskraften, der viser sig mere end villig til at strække sig langt for at undgå afskedigelse og dermed følgende marginalisering og stigmatisering. Konsekvensen er, som Bauman påpeger, at nutidens firmaer kun aflønner

“de ansatte for den reelle arbejdstid, men til gengæld lægger beslag på alle deres evner, hele deres tilværelse og fulde personlighed. Den benhårde konkurrence er rykket fra yderverdenen ind i firmakontorerne: Arbejde betyder en daglig testning af evne og iver, og sammensparede fortjenester garanterer ikke fremtidig stabilitet” (Bauman 2001, 128).

Arbejdetikkens genkomst drejer sig nu om at presse det enkelte menneske til at yde mere med truslen om fornedrelse eller fyring, hvis man fejler.

Bauman er ikke ene om at mene dette. Beck formulerer den samme iagttagelse på følgende vis:

“Den bibelske forbandelse, der siger, at kun den, som arbejder, spiser – må spise – er blevet til den arbejdsmoral, som begrunder menneskeværen; kun den, som arbejder, er – et menneske” (Beck 2002, 19-20).

Arbejdsetikken adskiller således dem, der kan og vil, fra dem der hverken kan eller vil, og de sidstnævnte bliver den nye gruppe af socialt marginaliserede, overflødige individer, hvorom man må konstatere: De har kun sig selv at takke. Det, der i dag i høj grad er medvirkende til at fragmentere og individualisere arbejdslivet, er således arbejdsetikkens genkomst, hvilket også den australske samfundsforsker Sharon Beder har vist i *Arbejdsmoral til salg*. Hendes analyse, som er lige så dystre som de øvrige i dette review-essay, fokuserer netop på, hvordan arbejdsetikken eller arbejdsmoralen bevirker, at arbejdet er gået fra at være et middel til noget andet – overlevelse og et materielt eksistensgrundlag – til at være et mål i sig selv (Beder 2004), der truer med at komme til at udgøre det eneste omdrejningspunkt for mange menneskers liv. Arbejdet er blevet ophøjet til et helligt fænomen, ikke kun blandt politikere, moralister og økonomer, som Lafargue talte om, men også blandt selve den arbejdende befolkning. Der sættes en personlig ære i at arbejde og arbejde meget. I sin provokerende bog om den nye arbejdsmentalitet beskrev den franske forfatter Corinne Maier således det markedsmantra, som nu dagligt skal gentages af den enkelte medarbejder for at retfærdiggøre umenneskeligt lange arbejdstider:

“Arbejdet er en gave, dit job et privilegium. Har du et job? Værn om denne heldige omstændighed; ikke alle er lige så heldige som dig!” (Maier 2005, 130).

Dette mantra får folk til at yde stadig mere, og gør dem mere føjelige på arbejdsmarke-

det. I dag har arbejdet således fået en ny religiøs dimension – som supplement til den puritansk-altruistiske religiøsitet, som den klassiske arbejdsetik byggede på – det er nu noget, som gennemsyrrer den enkelte med en følelse af frelse og fuldendelse men også af ærefrygt (jf. Jacobsen 2007). Et liv uden arbejde er således at sammenligne med en tilværelse i skærsilden, og det er udelukkende op til den enkelte at sikre, at man ikke havner i den ulykkelige situation.

En ny dagsorden – en ny diskurs

Ovenstående korte – og i sagens natur ikke fyldestgørende – gennemgang af nogle centrale og hyppigt citerede sociologiske teorier om nutidens arbejdssamfund indikerer, at der er tale om ofte særdeles dystre forestillinger om og politiserede opfattelser af udviklingen inden for nutidens arbejdsmarked, hvor arbejdssamfundet i al sin uundgæelighed og almægtighed er over os; et arbejdssamfund, hvor kampen om det nærmest hellige arbejde for alvor er intensiveret, såvel på individ- som samfundsniveau, og hvor den enkelte (med)arbejder nu i stigende grad presses fra alle sider af såvel ydre krav som indre forventninger. Sådanne dystre diagnoser og forfaldsfortællinger – der til tider grænser til en nostalgisk fremhævelse af fortiden – har tilsyneladende vind i de sociologiske sejle i disse år til trods for en lang række positive samfundsudviklinger, der har haft til hensigt at beskytte (med)arbejdere og organisere arbejdsmarkedet på en mere human og hensigtsmæssig måde med flere rettigheder og bedre ansættelsesforhold. Man kan næsten formulere den pessimisme, disse diagnoser repræsenterer, som: Intet er så godt, at det ikke er galt for noget!

Der kan være flere forskellige årsager til den dystre tone, som disse teorier anlægger. For det første bygger disse teorier i udgangs-

punktet på udenlandske cases – Tyskland, England og USA – hvor arbejdsmarkedets organisering, beskæftigelsessituationen og beskyttelsen af arbejdstagere er betydeligt dårligere end på det danske arbejdsmarked. For det andet er de forfattet af samfundsforskere, der netop er kendt og anerkendt for deres samfundskritiske perspektiv og for en særlig moralsk indignation over eller afstandtagen fra det arbejdsmarked, der kan karakteriseres som globaliseret, fleksibelt kapitalistisk eller neoliberalistisk. For det tredje er der næppe nogen tvivl om, at der er hold i flere af deres antagelser – at arbejdsmarkedet i disse år oplever et øget pres på mange ansatte, og nok særligt de 'autonome arbejdere', der nu i tider præget af flaskehalse og mangel på arbejdskraft (i hvert fald i Danmark) udgør en efterspurgt gruppe, der ganske vist også honoreres herfor, men som også oplever en mere presset hverdag mellem arbejde og familie. For det fjerde bygger mange af de omtalte studier på et abstrakt og til tider ganske spekulativt grundlag, der trækker vilkårligt eller i hvert fald selektivt på empiriske studier (selvom Hochschild og Sennett har foretaget konkrete empiriske studier), og flere af de omtalte tænkere er netop i udgangspunktet tænkere, ikke empirikere. De fleste af dem er end ikke arbejdsmarkeds- eller arbejdslivsforskere, hvorfor deres viden om feltet ofte baseres på nogle foruddefinerede teoretiske grundantagelser eller sekundære og selektivt udvalgte empiriske kilder. Man kunne kalde deres diagnoser for 'pegasus-analyser', fordi de bygger på den type af sociologi, som udspringer fra det, den svenske sociolog Walter Korpi (1990) omtalte som sociologiens *pegasuser*, som beskriver det fåtal af store og anerkendte sociologer, der som nærmest overnaturlige væsener i deres analyser svæver højt hævet over hverdagens empiriske virkelighed, på et abstrakt og mere ophøjet teoretisk niveau end andre almindelige, dø-

delige sociologer. Disse pegasusers funktion i sociologien er ifølge Korpi

“ligesom i fosforbelysning at tilvejebringe os et glimt at tingenes tilstand, at lyse ned på os, så vi i det mindste kan ane Den Store Sammenhæng” (Korpi 1990, 3).

For disse pegasus-analyseres vedkommende er der dog *som regel* ikke meget førstehånds-kontakt til den empiriske virkelighed, der beskrives, men en abstrakt fortolkning, der rendyrker udvalgte (og ofte dystre) træk ved samfundsudviklingen, mens andre (og ofte mere lyse) aspekter behændigt negligeres. Slutteligt, og i forlængelse heraf, har mange af de oven for omtalte teoridannelser samt en lang række andre, der i disse år interesserer sig for arbejdslivet som en optik til at forstå samfundslivet, i udgangspunktet en nymarxistisk eller kritisk teoretisk vinkel, der fortolker samfundstendenser ud fra en 'farvet' terminologi om falsk bevidsthed, udbytning, fremmedgørelse og manipulation, hvorfor deres fortolkninger på nærmest tautologisk vis både afspejler og dokumenterer eksistensen af disse fænomener.

Berettiger disse fortolkningsmæssige forhold så, at skildringerne af arbejdssamfundet er så forholdsvis dystre og så pessimistiske, som tilfældet faktisk forekommer at være? Efter min mening er der både positive og mindre positive træk ved den sociologiske pessimisme, som fremvises. Det positive skal lokaliseres deri, at dystre diagnoser ofte får os – befolkning, forskere, beslutningstagerne – til at spærre øjnene op og stille spørgsmålstegn ved, om vi ikke kan gøre det anderledes og bedre. De får os til at reflektere kritisk over vores samfund og de værdier, det dyrker og fremavler, og de praksisser det anvender. Det mindre positive skal derimod lokaliseres deri, at der er en fare for, at virkeligheden ikke repræsenteres på en fyldestgørende eller retvisende måde – at der

er en diskrepans mellem fortolkning og faktisk oplevet verden, en *fortolkningsmæssig faldgrube* om man vil. I sociologien taler vi ofte om tilstedeværelsen af 'selvopfyldende profetier' i samfundslivet – at analyser eller antagelser, der bygger på et i udgangspunktet falsk grundlag eller en forfejlet eller kontrafaktisk definition af problemer/situationer, er medvirkende til at fremmane forudsætningerne for deres egen virkeliggørelse (Merton 1968, 477) – og man kan frygte, at denne fare for selvopfyldende profetier også lurer i forbindelse med mange af de pessimistiske sociologiske arbejdslivsanalyser; at man så at sige efterlades med indtrykket af, at arbejdslivet for de fleste faktisk er problematisk og dernæst handler i overensstemmelse med den – ikke nødvendigvis korrekte – overbevisning, hvorved man skaber grobund for utilfredshed og usikkerhed. Derfor er det problematisk, hvis de dystre analyser læses og forstås, som om de nødvendigvis afspejler en empirisk eksisterende virkelighed. Vi bør således både værdsætte men også forholde os skeptiske over for de sociologer, der uafvendeligt maler med de mest kritiske pensler og de mørkeste farver i deres beskrivelser af nutidens sociale kanvas. Alt er, trods alt, ikke opløsning, opbrud, forfald, undergang eller krise – heller ikke i arbejdslivet.

Som kontrast hertil er det således glædeligt, at der i de senere år også på dansk grund

er udarbejdet grundige sociologisk-empiriske studier, der viser, at danskerne ikke – og bestemt ikke alle – har det så vanskeligt i forhold til arbejdsmarkedet, at mange faktisk er glade og tilfredse, og at arbejdslivet for mange er et positivt bidrag til tilværelsen – også blandt de såkaldt 'autonome arbejdere'. En sådan alternativ vinkel bibringer et mere nuanceret – og givetvis også mere retvisende – billede af situationen på det danske arbejdsmarked, der ikke udelukkende er præget af mismod, usikkerhed, utryghed og afmagt. Det betyder dog ikke, at de i dette review-essay omtalte diagnoser skal forkastes, men at deres forklaringskraft og fortolkninger nok bør tages med et gran salt. Som overordnede iagttagelser af tendenser, trends, fornemmelser eller mulige fremtids-scenarier har de en del at bidrage med til analyser, men som gengivelser af empiriske fakta – i relation til Danmark – må vi anvende dem med varsomhed. Mange mennesker oplever faktisk et frugtbart, udbytterigt, udfordrende og inspirerende arbejdsliv. Det kunne være interessant, om sociologer blev opmærksomme herpå. På den måde kunne vi – måske – lære noget om, hvordan vi kan forbedre virkeligheden med afsæt i dens mest positive udviklingstræk snarere end fra dens mest forfærdende fremtrædelsesformer. Det kunne være en lærerig øvelse for mange sociologer i almindelighed og arbejdslivssociologer i særdeleshed.

REFERENCER

Bailey, Robert B. (1958): *Sociology Faces Pessimism*, Haag, Martinus Nijhoff.

Bauman, Zygmunt (1999): *Globalisering: De menneskelige konsekvenser*, København, Hans Reitzels Forlag.

Bauman, Zygmunt (2001): *Fællesskab – en søgen efter tryghed i en usikker verden*, København, Hans Reitzels Forlag.

Bauman, Zygmunt (2002): *Arbejde, forbrugisme og de nye fattige*, København, Hans Reitzels Forlag.

Bauman, Zygmunt (2004): Arbejdets storhed og fald, i Michael Hviid Jacobsen & Jens Tonboe (red.): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede identitet*, København, Hans Reitzels Forlag.

- Bauman, Zygmunt (2005): *Forspildte liv – moderniteten og dens udstødte*, København, Hans Reitzels Forlag.
- Bauman, Zygmunt (2006): *Flydende modernitet*, København, Hans Reitzels Forlag.
- Beck, Ulrich (2002): *Fagre nye arbejdsverden*, København, Hans Reitzels Forlag.
- Beder, Sharon (2004): *Arbejdsmoral til salg – fra puritansk prædikestol til moderne virksomheds-PR*, Århus, Klim.
- Berger, Peter L. (red.) (1964): *The Human Shape of Work*, Chicago, Gateway.
- Ellingsæter, Anne Lise (2005): 'Tidsklemme' – metafor for vår tid, i *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, 46, 3, 297-326.
- Fjæstad, Björn & Lars-Erik Wolvén (red.) (2005): *Arbetsliv och samhällsförändringar*, Lund, Studentlitteratur.
- Florida, Richard (2005): *The Flight of the Creative Class*, New York, Harper-Collins.
- Hochschild, Arlie Russell (1997/2003): *Tidsfælden*, København, Munksgaard.
- Hochschild, Arlie Russell (2004): Gennem sprækker i tidsfælden – fra markedsmanagement til familiemanagement, i Michael Hviid Jacobsen & Jens Tonboe (red.): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede identitet*, København, Hans Reitzels Forlag.
- Jacobsen, Michael Hviid & Jens Tonboe (red.) (2004): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede identitet*, København, Hans Reitzels Forlag.
- Jacobsen, Michael Hviid (2004a): Fra moderne arbejdetik til senmoderne selvvalgt slaveri? En kritisk analyse af arbejdets betydning hos Bauman, Beck og Sennett, i Michael Hviid Jacobsen & Jens Tonboe (red.): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede identitet*, København, Hans Reitzels Forlag.
- Jacobsen, Michael Hviid (2004b): Arbejdssamfundets uhellige alliance om det hellige arbejde, i *Dansk Sociologi*, 15, 3, 89-99.
- Jacobsen, Michael Hviid (2007): Til arbejdet, liv eller død! – om arbejdets ambivalens i en flydende moderne verden, i Joel Haviv (red.): *Arbejdet som religion*, København, Samfundslitteratur [under udgivelse].
- Korpi, Walter (1990): Om undran inför sociologerna, i *Sociologisk Forskning*, 27, 3, 2-10.
- Maier, Corinne (2005): *Bonjour Laziness – Jumping Off the Corporate Ladder*, New York, Pantheon Books (Da. udg.: *Goddag til dovenskaben: Om kunsten og nødvendigheden af at lave mindst muligt på jobbet*, København, Borgen, 2005).
- Merton, Robert K. (1968): *Social Theory and Social Structure*, New York, Free Press.
- Mills, Charles Wright (1951): *White Collar: The American Middle Classes*, New York, Oxford University Press.
- Rifkin, Jeremy (1995): *The End of Work, the Decline of the Global Labour Force and the Dawn of the Post-Market Era*, New York, G. P. Putnam's Sons.
- Seljestad, Lars Ove (1998): Arbeidets fascinasjon. Arbeidets forbannelse!, i Rune Åkvik Nilsen & Pål Veiden (red.): *Sosiologisk fantasi: Essays*, Oslo, Ad Notam/Gyldendal.
- Sennett, Richard (1999): *Det fleksible menneske – eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*, Højbjerg, Hovedland.
- Tilgher, Adriano (1930): *Work: What It Has Meant to Men Through the Ages*, New York, Harcourt, Brace.
- Toffler, Alvin (1984): *Fremtidsglimt*, Skive, Chr. Erichsens Forlag.
- Weber, Max (1919/2003): Politik som levevej, i *Max Weber: Udvalgte tekster*, bind 1, København, Hans Reitzels Forlag.

Michael Hviid Jacobsen, M.Sc., ph.d., er lektor ved Institut for Sociologi, Socialt Arbejde og Organisation, Aalborg Universitet
e-mail: mhj@socsci.aau.dk